

1 EEN ROERIG BEGIN VAN HET JAAR

‘De Joden en hun knechten mogen jammeren over “vervolging” e.d., maar wie storm zaait — ook in het ontketenen van oorlogsgeweld — zal een orkaan oogsten.’

NSB-weekblad *Volk en Vaderland*, 24 januari 1941

EEN ANTISEMITISCHE CAMPAGNE IN DE HOOFDSTEDELIJKE HORECA

Het jaar 1941 stond voor een aanzienlijk deel in het teken van antisemitische maatregelen, openlijke geweldpleging en zelfs razzia's tegen Joden. Vanaf december 1940 had onder meer *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* Fritz Schmidt bevorderd dat de gewelddadige acties van Nederlandse nationaalsocialisten zich richtten tegen Joden en colporteurs van de Nederlandse Unie. Het waren vooral leden van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) van ir. A.A. Mussert en van de Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders Partij (NSNAP) van dr. Ernst Herman ridder van Rappard die zich hieraan schuldig maakten. In navolging van de Duitse nazi's begin jaren dertig moesten zij van Schmidt 'de straat veroveren' en zo tonen wat zij werkelijk waard waren. In de ideologie en de praktijk van Hitlers *Nationalsozialismus* stond strijd in de meest letterlijke zin centraal.

Overigens had een aanzienlijk deel van de NSB'ers en de NSNAP'ers nauwelijks aansporing nodig. Vooral leden van de paramilitaire Weerbaarheids Afdeling (WA) van de NSB deden zich gelden. Al sinds de zomer van 1940 waren Joden en aanhangers van de Nederlandse Unie hun doelwit. Ook omstanders die hun afkeuring over het machtsvertoon en geweld lieten blijken, moesten het geregeld ontgelden. Half december begon een nieuw soort actie die in 1941 voortduurde: de gewelddadige verwijdering van Joden uit cafés en restaurants in de hoofdstad. Na de door NSB-leider Mussert afgekondigde 'Kerstvrede' werd de campagne in alle hevigheid voortgezet. Verschillende uitgaansgelegenheden in Amsterdam werden door groepen WA'ers en NSB'ers bezocht. Zij veroorzaakten vechtpartijen, dreven Joodse klanten naar buiten en hingen borden op met de tekst 'Joden niet gewenst'. Het waren voor ons land ongekende taferelen. Over de antisemitische terreur in de hoofdstedelijke horeca vond overleg plaats tussen medewerkers van de *Beauftragte des Reichskommissars für die Stadt Amsterdam*, dr. Hans Böhmcker, en voormannen van de WA en de NSB. Het bureau van Böhmcker stelde daarnaast kosteloos de bordjes beschikbaar.

Het geweld beperkte zich niet tot de hoofdstad. Nederlandse nationaalsocialisten waanden zich in verschillende andere steden eveneens heer en meester op straat. In Arnhem plunderde half januari een groep WA'ers samen met Rijksduitsers enkele Joodse winkels. In een synagoge aldaar werd brand gesticht.

CONFLICTERENDE BELANGEN Welke partij op welk moment begunstigd of aangemoedigd werd tot relschoppen en antisemitische straatterreur was afhankelijk van de bezettende macht, of juist gesteld: van verschillende instanties en hoge gezagsdragers daarbinnen. Behalve onderlinge competentiestrijd en politieke geschillen – hier wordt straks op ingegaan – konden bestuurlijke belangen daarbij een rol spelen. Als *Generalkommissar für das Sicherheitswesen* was de *Höherer ss- und Polizeiführer* Johann Baptist Albin (Hanns) Rauter verantwoordelijk voor de openbare orde in ons land. Herhaaldelijk probeerde hij daarom het epidemische straatgeweld in te tomen. Zo verbood Rauter de WA tussen 17 december 1940 en 7 januari 1941 in Den Haag geüniformeerde marsen te houden om rellen te voorkomen.

De Generalkommissar zur besonderen Verwendung, Fritz Schmidt, moedigde het agressieve optreden van de Nederlandse nationaalsocialisten daarentegen aan. Hierbij schroomde deze geslepen intrigant niet om verschillende partijen tegen elkaar uit te spelen. In het escaleren van het antisemitische geweld in Amsterdam in 1941 speelde Böhmcker als gemachtigde van rijkcommissaris Seyss-Inquart voor deze stad een sleutelrol.

Daarnaast hing de mate van geweld en intimidatie door Nederlandse nationaalsocialisten in de grote steden en andere plaatsen af van hun lokale leiders. Probeerden zij die aan te wakkeren of juist af te remmen? En hoeveel invloed genoten zij? Zo was in Den Haag een beruchte knokploeg van de NSNAP-Van Rappard zeer actief. Onder leiding van *Wehrmacht*-chauffeur M. Boortman – geen onbekende van de politie – trokken deze an-

Groepsfoto uit begin 1941 van de Haagse WA. Zittend, tweede van links, de gevreesde Heerbanleider van Den Haag, J.E. Feenstra. Zijn WA-mannen zochten op straat nadrukkelijk de gewelddadige confrontatie met leden van de Nederlandse Unie.

tisemitische rabauwen regelmatig door de Joodse buurt. Winkeliers werden door hen geïntimideerd – ‘binnen tien minuten sluiten of wij vernielen je hele rotzooi’ – en soms gedwongen een flinke donatie in de partijkas van de NSNAP te storten.

‘JODEN NIET GEWENSCHT’ Het meeste geweld tegen Joden vond plaats in Amsterdam, waar meer dan de helft van de Nederlandse Joden woonde. Begin 1941 hingen de bordjes met ‘Joden niet gewenscht’ in alle horecagelegenheden op het Leidseplein. Zelfs het gerenommeerde hotel American ontzegde zijn deftige Joodse clientèle de toegang. Het verhaal deed de ronde dat de directeur rond de jaarwisseling per taxi de oudste en meest gerespecteerde gasten van Joodse afkomst had bezocht om hen van het treurige besluit op de hoogte te stellen. Als hij niet toegaf aan de dreigementen, zo luidde zijn verklaring, kwam er een ander bord te hangen: ‘Für Wehrmacht verboten’. Honderden Duitse officieren die waren ingekwartierd in het hotel en royaal geld uitgaven in het restaurant moesten dan onmiddellijk vertrekken.

Onder de kop ‘Leidscheplein gezuiverd’, meldde de NSB-krant *Het Nationale Dagblad* op 4 januari verheugd dat uitgaansgelegenheden hier ‘jodenvrij’ waren. Een aantal zaken aan het Rembrandtplein en het Thorbeckeplein had inmiddels ook het bord ‘Joden niet gewenscht’ opgehangen. ‘Wanneer volgen de anderen?’, vroeg de NSB-krant veelbetekenend. Over het brute geweld van de Mussert-aanhangers repte *Het Nationale Dagblad* met geen woord. Voor regelmatige bezoekers van het centrum van Amsterdam

Amsterdam, januari 1941. Een lid van de WA plaatst in een horecagelegenheid het bordje ‘Joden niet gewenscht’.

Een eigenaar van een Amsterdams café maakt begin 1941 duidelijk dat Joden niet en leden van de Duitse bezettingsmacht juist wel welkom zijn in zijn etablissement.

waren de door nationaalsocialisten veroorzaakte rellen en opstootjes begin 1941 echter vrijwel dagelijks zichtbaar.

Het Parkhotel aan de Amsterdamse Stadhouderskade bleef zich bijna de hele maand januari verzetten tegen de intimidatie om het bordje met 'Joden niet gewenscht' op te hangen. Op 8 januari bezocht een vertegenwoordiger van Beauftragte Böhmcker het hotel. Onder het uiten van dreigementen maakte hij duidelijk dat de meegebrachte bordjes dienden te worden opgehangen. President-commissaris Lubbers van het Parkhotel schreef aan de Amsterdamse burgemeester dr. W. de Vlugt dat de directie had gemeld hieraan geen gehoor te geven. Op steun van de gemeente hoefde de directie niet te rekenen. Ontwijkend liet deze weten dat er voor haar hierin 'geen taak' was weggelegd.

Op 27 januari stapten acht wa's het Parkhotel binnen. De leider zei in opdracht van Beauftragte Böhmcker te handelen en eiste dat de meegebrachte bordjes werden opgehangen. Als dit niet gebeurde zouden de wa's dit zelf doen. De gewaarschuwde inspec-

Het Parkhotel aan de Amsterdamse Hobbemastraat in 1941. Voor de zijvleugel in de Hobbemastraat staan Duitse richtingaanwijzers opgesteld.

teur van politie L.J. Ponne – nota bene zelf NSB-lid – deelde de wa's mee dat als iets van hogerhand moest gebeuren de politie dit zou doen en niet de wa. Al de volgende dag verscheen een nieuwe vertegenwoordiger van Böhmcker. Hij hing bij de ingang drie van de gewraakte bordjes op, die ditmaal waren voorzien van de stempel van de *Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete*, dr. Arthur Seyss-Inquart. Op het kantoor van Böhmcker kregen de ontboden directie en commissarissen van het Parkhotel 'op hoge toon' van diens medewerker te horen dat de bordjes weliswaar waren aangebracht op last van de rijkscommissaris maar er nu hingen op verantwoording van de directie en commissarissen. Er volgde een dreigement over gevangenisstraf en boete als er iets met de bordjes zou gebeuren.

De moedige directie van het Parkhotel bleef zich verzetten tegen de uitgeoefende intimidatie. Op 29 januari 1941 schreef zij in een brief aan burgemeester De Vlugt: 'Het is immers zonder meer duidelijk, dat, wanneer iedere ondergeschikte ambtenaar dergelijke bevoegdheden heeft of zich kan aanmatigen, zelfs iedere schijn van rechtszekerheid

verloren gaat.' De laatste zin gaf aardig weer hoe menig Nederlander in 1941 dacht over het Duitse bezettingsbestuur.

De directie van het Parkhotel drong er op aan dat de zaak 'door enige Nederlandse autoriteit' ter hand zou worden genomen aangezien beide vertegenwoordigers van de Beauftragte Böhmcker duidelijk hadden gemaakt 'dat hun optreden nog slechts een eerste stap vormde'. De antisemitische politiek zou 'rücksichtlos' worden voortgezet en in Amsterdam zouden alle Joden in een getto worden ondergebracht. Bluftten Böhmckers ondergeschikten of waren zij te loslippig geweest?

GERUCHTEN OVER EEN NSB-PUTSCH

Niet zonder bijbedoelingen had *Het Nationale Dagblad* op 4 januari gemeld dat Joodse bezoekers nog altijd welkom waren in verschillende horecagelegenheden op het Rembrandtplein en Thorbeckeplein. Op aanmoediging van Böhmcker verschenen hier wa'ers en NSB'ers om Joden uit cafés, restaurants en danslokalen te sleuren. Vechtpartijen en vernielingen waren aan de orde van de dag. De NSB en de WA wisten zich gesteund door verschillende Duitse gezagsdragers. Hoe ver ging die steun?

Begin 1941 deed het gerucht de ronde dat de NSB en de WA op korte termijn de macht wilden grijpen. In Amsterdam en Den Haag verscheen een waarschuwend 'oproep aan alle landgenoten'. De WA zou van plan zijn op vrijdag en zaterdag 10 en 11 januari een 'greep naar de macht te doen, het stadhuis in Den Haag en Amsterdam te bezetten, de ministeries gewelddadig in te nemen en gewapenderhand bezit te nemen van de politiebureaus, de dagbladen, de stations, enz.' De coup was volgens het anonieme bericht niet slechts een initiatief van de NSB maar had 'de stilzwijgende instemming (...) van enkele leidende figuren uit de Duitse nazi-partij'.

Tijdens zijn wekelijkse bijeenkomst besteedde het college van procureurs-generaal op 9 januari aandacht aan de geruchten over een mogelijke putsch om Mussert onder Duitse bescherming aan de macht te brengen. Op 10 januari bewaakten eenheden van de Nederlandse politie verbindingscentra van de PTT en overheidsgebouwen, waaronder de ministeries. Er volgde die dag en ook de volgende geen staatsgreep maar wel een woedende brief van Rauter aan de secretaris-generaal van Justitie: 'De belangen van de Wehrmacht en de Waffen-ss als de bezettende macht in het algemeen verbieden dat dergelijke maatregelen in de toekomst door de Nederlandse politie worden genomen, omdat deze tot de grootse misverstanden kunnen leiden.' In zijn functie van Höherer ss- und Polizeiführer verbood Rauter uitdrukkelijk dat Nederlandse autoriteiten nogmaals zulke maatregelen zouden treffen. Het leek erop dat het niet de bedoeling was dat de Nederlandse autoriteiten een mogelijke machtsgreep van de NSB zouden verijdelen.

GARANTIE VOOR GEWELD Ook na 11 januari hielden de geruchten over een staatsgreep aan. Hetzelfde gold voor het geweld van Musserts partijgenoten. De 'Richtlijnen voor het gedrag van de Nederlandsche Politie en van de Weerkorpsen bij politieke

gebeurtelikheden' die Höherer ss-und Polizeiführer Rauter eind januari uitvaardigde konden daartoe slechts bijdragen. De voorschriften vormden een ernstige beperking voor de Nederlandse politie om op te treden tegen agressieve aanhangers van Mussert. Agenten konden NSB'ers en WA'ers, die volgens deze richtlijnen geen wapens mochten dragen, niet aanhouden. Ze konden weliswaar wapens in beslag nemen, maar mochten de dragers ervan niet fouilleren. De richtlijnen vormden welhaast een garantie voor verdere ordeverstoringen en geweld door NSB'ers en WA'ers.

In de tweede helft van januari staken de geruchten dat de beweging van Mussert binnen afzienbare tijd de macht zou overnemen opnieuw de kop op. Ook binnen de NSB. In een redevoering op 29 januari riep de leider van de Amsterdamse WA J.E. Hofman – een vroegere beroepsofficier – zijn mannen op om paraat te zijn: 'Binnenkort... zullen we moeten bewijzen WA-man te zijn. De dag waarop dit van ons gevraagd wordt, nadert snel.'

Op dezelfde dag sprak de propagandaleider van de NSB, Ernst Voorhoeve, in de hoofdstad over de komende staatsgreep door zijn beweging. Volgens de *Meldungen aus den Niederlanden* van de Sicherheitsdienst had de secretaris-generaal van de NSB, C.J. Huygen, zich op diverse bijeenkomsten in dezelfde geest uitgelaten. De 'hooggespannen verwachtingen' over een spoedige machtsovername werden daardoor opnieuw gevoed. In Leeuwarden had deze vertrouweling van Mussert verklaard dat de NSB binnen enkele maanden de politieke macht zou krijgen. Het stond bovendien vast, zo verkondigde Huygen, dat Nederland na de oorlog opnieuw een vrije en onafhankelijke staat zou worden.

Nog geen week voor deze redevoeringen had Mussert eerst met *Reichsführer-ss* Heinrich Himmler en vervolgens met de naziminister voor Propaganda en Volksvoorlichting Joseph Goebbels overleg gevoerd. Wat had hij met beide nazi-kopstukken besproken?

HET BIOSCOOPVERBOD VOOR JODEN EN EEN ANTISEMITISCHE

FILMPRENT Tijdens de bezetting bestond een grote behoefte aan vertier en ontspanning. Meer dan voor de oorlog werden sportwedstrijden, cafés, revues, schouwburgen en bioscopen bezocht. Het 'naar de film gaan' was een favoriete vrijetijdsbesteding. Op 1 januari 1941 telde Nederland 340 bioscooptheaters met in totaal 172.840 zitplaatsen.

Naar het oordeel van de bezetter stond het bioscoopwezen te veel onder 'joodse invloed'. Vertegenwoordigers van Böhmcker bespraken dit met het bestuur van de Nederlandsche Bioscoopbond. Tevreden rapporteerde de Sicherheitsdienst op 7 januari dat er 'een regeling' was getroffen. Het bestuur van de Nederlandsche Bioscoopbond had besloten Joden voortaan de toegang tot de bioscopen te ontzeggen. Het 'Jodenvrij' maken van horecagelegenheden was daarmee niet langer uitsluitend een zaak van Nederlandse nationaalsocialisten en hun machtige Duitse beschermheren.

Onder de kop 'Bioscopen voor Joden verboden' verscheen tussen 8 en 10 januari in een groot aantal kranten het volgende bericht van het Algemeen Nederlands Persbureau (ANP): *'Officieel werd geconstateerd, dat de ordeverstoringen tijdens de filmvoorstellingen in de bioscopen grootendeels door Joodsche bezoekers veroorzaakt werden. Ondanks herhaalde waarschuwingen door middel van projectieplaatjes in de bioscooptheaters hebben zich deze ordeverstoringen in sommige plaatsen toch herhaald. In het belang en ter bescher-*

Het aanbod in de Nederlandse bioscopen bestond voornamelijk uit Duitse films. Eén van die films, 'Hitlerjunge Quex' uit 1933, draaide op 5 september 1941 in de Amsterdamse bioscoop Rembrandt Theater, aan het Rembrandtplein nummer 19.

ming van de exploitanten en de bioscopen zelf, heeft de Nederlandsche Bioscoopbond aanleiding gevonden om met ingang van heden den Joden de toegang tot alle bioscopen in Nederland te ontzeggen.'

Begin 1941 was het inmiddels 'gewoon' dat een groot deel van de kranten dergelijke berichten zonder commentaar overnam van het ANP. Het nationale persbureau – in de volksmond inmiddels 'Adolfs Nieuwste Papegaaï' genoemd – stond vanaf mei 1940 onder controle van de Duitsers. Dit wil niet zeggen dat de pers volledig aan de leiband van de bezetter liep (zie hoofdstuk 2). In kranten en tijdschriften verschenen regelmatig berichten of opinies die de Duitse autoriteiten onwelgevallig waren. Zo schreef *Het Liberale Weekblad* op 17 januari 1941 over het bioscoopverbod voor Joden:

'...nu de Nederlandsche Bioscoopbond deze maatregelen tegen alle Joden in Nederland heeft genomen in plaats van de hulp van de politie, die daarvoor is, tegen de – volgens de officiële waarheid grotendeels Joodse – ordeverstoorders in te roepen, willen wij hier openlijk verklaren, dat deze maatregel ons Nederlands rechtsgevoel ten diepste kwetst en dat wij niet schromen dit besluit van de Nederlandse Bioscoopbond in hoge mate on-Nederlands te noemen...'

SNEEUWVALACTIE

10 Januari 1941

Gij hebt wellicht gehoord van de vèrgaande laatstgenomen maatregel tegen de Joden, n.l. dat hen den toegang tot de bioscopen is ontzegd.

Deze daad, die ons NEDERLANDERS wel zéér tegen de borst stuit kan en mag niet met een schouderophalen onzerzijds worden voorbijgegaan.

Laten wij een voorbeeld nemen aan hen, die op dit gebied reeds het spit afbeten en zich een opoffering getroostten het doel waardig

**BOYCOT DE BIOSCOPEN GEDURENDE DE EERSTVOLGENDE
VEERTIEN DAGEN !!!!!**

Een illegale oproep om uit solidariteit met de Joden bioscopen te boycotten. De oproep vond nauwelijks gehoor. De behoefte aan ontspanning bij het grote publiek bleek sterker dan de afwijzing van de Duitse greep op de bioscoopwereld.

Het nieuws dat het Joden verboden werd bioscopen te bezoeken, veroorzaakte in brede kring verontwaardiging. Er waren inderdaad 'ordeverstoringen' geweest in bioscopen, vooral als het verplichte Duitse journaal werd vertoond. Vanaf verschillende plekken in de zaal klonk dan regelmatig gestamp, gejoel en gefluit. Dit gebeurde zelfs nog luider wanneer NSB-leider Mussert op het filmdoek verscheen.

Overigens was het niet geheel zonder risico om al te nadrukkelijk je afkeuring te laten blijken. Zo werd een 52-jarige textielabrikant uit Enschede in januari 1941 door het *Deutsches Obergericht in den Niederlanden* in hoger beroep tot vijf maanden gevangenisstraf veroordeeld omdat hij zijn rug naar het filmdoek had gekeerd toen te zien was dat rijkscommissaris Seyss-Inquart een parade afnam. Niemand, zo betoogde het gerecht, was gedwongen naar de bioscoop te gaan waar ook het Duitse journaal werd vertoond. Wie wel ging diende zich correct te gedragen.

Naar aanleiding van het bioscoopverbod voor Joden hoorde notaris Jan Christiaan Marius Krusinga uit het Overijsselse Vriezenveen diverse mensen in zijn omgeving verkondigen dat zij niet meer naar de film zouden gaan. In zijn dagboek noteerde hij dat zij dit vermoedelijk volhielden tot de volgende mooie film. De scepsis van de Vriezenveense notabele leek terecht. Hoewel in vlugschriften en illegale bladen de bevolking werd opgeroepen de bioscopen te boycotten was er alleen in de tweede helft van januari sprake van een daling van het aantal bezoekers. Tot een werkelijke boycot kwam het nergens.

JUD SÜB Niet alleen het verbod voor Joden om bioscopen te bezoeken was nieuw. Hetzelfde gold voor de antisemitische films die vanaf 1941 in Nederlandse bioscopen vertoond werden. Terwijl de directe omgeving werd geterroriseerd door anti-Joods geweld ging op 25 januari in het Amsterdamse Rembrandtpleintheater de antisemitische bioscoophit *Jud Süß* van de Duitse regisseur Veit Harlan in première. In Duitsland had dit nationaalsocialistische kostuumdrama, dat zich afspeelde in de achttiende eeuw, twintig

miljoen bezoekers getrokken. De film ging over de Joodse bankier Joseph Süß Oppenheimer die financieel raadgever was van hertog Karl Alexander von Württemberg. Het scenario week af van de historische feiten en was bedoeld om antisemitische haatgevoelens aan te wakkeren. Overeenkomstig de nazipropaganda werden Joden in *Jud Süß* afgeschilderd als wanstaltige wezens die materialistisch, wellustig, laf en onbetrouwbaar waren.

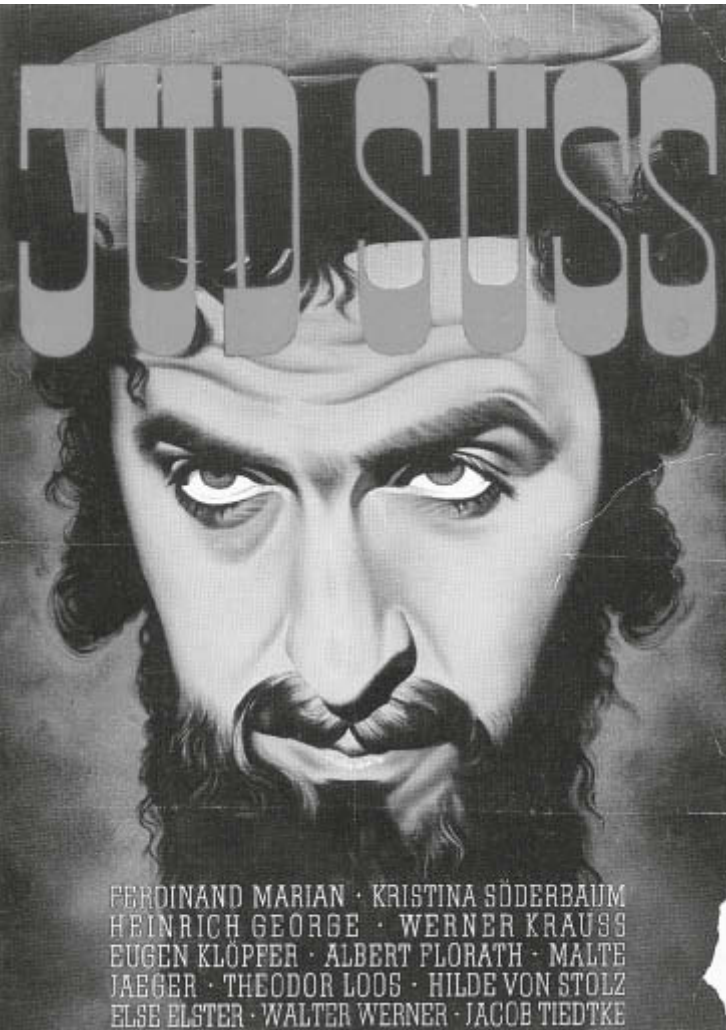
De Centrale Commissie voor de Filmkeuring had zich tot dan toe zeer inschikkelijk opgesteld bij het beoordelen van Duitse films. Zij verzette zich echter tegen de vertoning van *Jud Süß*. De commissie plaatste kanttekeningen bij de historische betrouwbaarheid van de film en meende dat de meeste bioscoopbezoekers aanstoot zouden nemen aan de antisemitische strekking ervan:

‘Hoewel enige der vertoonde gebeurtenissen wellicht in de geschiedenis zijn voorgekomen wordt het uitsluitend naar voren brengen van alle slechtigheden van Joden kwetsend geacht voor de gevoelens van het grootste deel van het Nederlandse volk en daardoor in strijd met de openbare orde.’

De bezetter verving daarop de leden van de Centrale Commissie voor de Filmkeuring door nieuwe leden onder de voorzitterschap van een NSB'er.

Op dag dat *Jud Süß* in première ging, bracht *Het Nationale Dagblad* een geestdriftige bespreking. De NSB-krant schreef over ‘een prachtig stuk filmwerk dat het Joodsche gevaar op suggestieve wijze uitbeeldt’. De persoon Joseph Süß Oppenheimer was ‘de belichaming van joodsche duivelachtigheid’. Bij alle loftuitingen voor de acteerprestaties gaf de nationaalsocialistische recensent zich rekenschap van de moeilijkheden die verschillende acteurs bij het spelen van hun rol hadden moeten overwinnen: *‘Het lijkt ons een*

Filmposter voor de film *Jud Süß*.

FERDINAND MARIAN · KRISTINA SÖDERBAUM
HEINRICH GEORGE · WERNER KRAUSS
EUGEN KLÖPPER · ALBERT FLORATH · MALTE
JAEGER · THEODOR LOOS · HILDE VON STOLZ
ELSE ELSTER · WALTER WERNER · JACOB TIETKE